

‘Ja, ik heb nog steeds eh... pijn’

Conversatieanalyse door de bril van een
etnomethodoloog

Naar aanleiding van Paul ten Have, *Sequenties en formuleringen: Aspecten van de interactionele organisatie van huisarts-sprekuren-gesprekken* (proefschrift). Dordrecht: Foris Publications, 1987

Aarzelend begonnen als een richting in de etnomethodologie, heeft de conversatieanalyse zich de laatste vijftien jaar ontwikkeld tot een zelfstandige richting in de sociologie. Deze groei is zodanig dat ze, in ieder geval qua produktie, de etnomethodologie heeft overvleugeld. Ook in Nederland is dat merkbaar. Daar zijn op het terrein van de conversatieanalyse alleen al in 1987 tenminste drie dissertaties uitgebracht, waaronder die van Paul ten Have, tegenover niet meer dan één dissertatie op het terrein van de etnomethodologie die ooit in dit land is verschenen.¹

Deze discrepantie heeft mij altijd verbaasd. Het materiële object van de conversatieanalyse - gesprekken - is immers veel beperkter dan dat van de etnomethodologie - elke vorm van interactie. Bovendien brengt het feit dat de conversatieanalyse uit de etnomethodologie is ontstaan met zich mee dat tegen haar dezelfde bezwaren kunnen worden ingebracht als tegen de etnomethodologie, terwijl haar eigen aard daar nog enige bezwaren aan toevoegt.

De van de etnomethodologie geërfde bezwaren en de bezwaren die de conversatieanalyse zelf met zich meebrengt, zullen in de rest van dit artikel worden uitgewerkt en onderbouwd. Daartoe wordt eerst in de paragraaf ‘Fenomenologie en etnomethodologie’ de fenomenologie van Husserl, waarop de etnomethodologie grotendeels is gebaseerd, gebruikt om iets te laten zien van de essentie van de etnomethodologie en van enige bezwaren tegen deze richting. Vervolgens wordt in de paragraaf ‘Conversatieanalyse’ een schets gegeven van de vroegere en huidige conversatieanalyse, van haar overeenkomsten en verschillen met de etnomethodologie, van de bezwaren die ze daarmee van de etnomethodologie heeft geërfd en van de bezwaren

die ze zelf heeft meegebracht. Tenslotte wordt bezien in hoeverre het proefschrift van Paul ten Have tegemoet komt aan deze bezwaren en/of er nog enige aan toevoegt.

Fenomenologie en etnomethodologie

In *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie* (1962) betoogt Husserl dat alle wetenschappelijke kennis haar uiteindelijke geldigheid en rechtvaardiging vindt in hetgeen haar basis en oorsprong vormt: de leefwereld, de wereld van onze directe ervaring. Echter, de wetenschappen zijn, volgens hem, deze basis en oorsprong 'vergeten' met als gevolg dat ze intern onvoldoende in staat zijn fundamentele crises het hoofd te bieden en extern te weinig in kunnen spelen op individuele en maatschappelijke waarden en wensen. Slechts een reconstructie van de rol die de leefwereld speelt in de constitutie en constructie van de wetenschappen zou, volgens Husserl, dit soort problemen kunnen oplossen. Een dergelijke reconstructie maakt het volgens hem noodzakelijk dat de onveranderlijke structuren van de leefwereld, van onze ervaring, zichtbaar wordt gemaakt, want het zijn deze structuren die de basis vormen waarop de wetenschappen zijn gebouwd (Husserl 1962).

De eerste stap om die onveranderlijke structuren van de leefwereld te ontdekken, en hier koppel ik *Die Krisis* aan Husserls *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie* (1976), is zich af te vragen waaraan in de leefwereld, in onze directe ervaring, eigenlijk wel en beslist niet kan worden getwijfeld. Hierdoor wordt duidelijk dat alles wat niet tot die directe ervaring behoort, alle wetenschappelijke en common sense vooronderstellingen, ideeën en theorieën, en alle opvattingen over het tijd-ruimtelijk bestaan van onze omgeving, de anderen en onszelf, betwifelbaar zijn. Het enige waar we, volgens Husserl, volstrekt zeker van kunnen zijn is een bewustzijn van verschijnselen. En omdat dit 'intentionele bewustzijn' uiteindelijk onze enige zekerheid is, moeten we het beschouwen als de basis waarop de leefwereld en de wetenschappelijke kennis zijn gebouwd. Dit betekent dat de tweede stap in het onderzoek naar de onveranderlijke structuren van de leefwereld bestaat uit het ontdekken van de constituerende activiteiten van het intentioneel bewustzijn. Het zijn immers die activiteiten waardoor we onze omgeving, de anderen en onszelf een tijd-ruimtelijk bestaan toekennen, en waardoor onze wetenschappelijke en common sense voor-

onderstellingen, ideeën en theorieën worden gevormd (Husserl 1976).

Dit zeer verkort en vereenvoudigd weergegeven aspect van de fenomenologie van Husserl, kan als de belangrijkste inspiratiebron worden gezien voor het ontstaan van de etnomethodologie. Dit maakt het mogelijk een cruciale passage uit 'de bijbel' van elke etnomethodoloog, Garfinkels *Studies in ethnomethodology*, met behulp van deze fenomenologie te verduidelijken en een andere te bekritisseren.

Garfinkel begint de inleiding van zijn *Studies* met onder meer te stellen dat een fundamenteel verschijnsel voor de etnomethodologie is dat de objectieve werkelijkheid van sociale feiten in de sociologie of in het dagelijks leven voortdurend wordt volbracht door op elkaar afgestemde dagelijkse activiteiten van mensen (Garfinkel 1967, p. vii). In het licht van de fenomenologie van Husserl is het duidelijk dat Garfinkel de gegevens van de sociologie en van het dagelijks leven wil reduceren tot de activiteiten die deze gegevens tot stand hebben gebracht. Anders dan bij Husserl gaat het Garfinkel daarbij niet om activiteiten van het bewustzijn, maar om activiteiten van met elkaar interacterende mensen.

Een andere belangrijke passage uit de inleiding van *Studies in ethnomethodology* maakt duidelijk waar Husserls fenomenologie en Garfinkels etnomethodologie uiteen lijken te gaan. Volgens Garfinkel zijn etnomethodologische studies er niet op gericht sociologische of dagelijkse praktijken te verbeteren (p. viii). In de eerste plaats is het onduidelijk wat Garfinkel hier precies bedoelt. Zijn die studies zelf er niet op gericht maar kunnen ze wel worden gebruikt om sociologische of dagelijkse praktijken te verbeteren, of kan en mag dat ook niet? Als het laatste het geval is dan kan men zich in de tweede plaats afvragen wat Garfinkel heeft overgelaten van Husserls overtuiging dat het fenomenologische programma het mogelijk maakt dat de wetenschappen, in dit geval de sociologie, intern beter het hoofd kunnen bieden aan fundamentele crises en extern beter kunnen inspelen op individuele en maatschappelijke waarden en wensen?

Gezien andere uitspraken van Garfinkel en andere vooraanstaande etnomethodologen (bijvoorbeeld Garfinkel & Sacks 1970, pp. 345-346) lijkt het er op dat zij zich wat dit betreft inderdaad niets gelegen laten liggen aan Husserls fenomenologische programma. Ik vind dit onjuist en bovendien onnodig. De aard van de etnomethodo-

logie wordt immers niet aangetast indien ervan wordt uitgegaan dat, hoewel etnomethodologische studies *op zich* niet zijn bedoeld om sociologische of dagelijkse activiteiten te verbeteren, deze verbeteringen wel kunnen worden gezien als hun uiteindelijke, buiten het directe onderzoek liggende, doel. In de praktijk zullen vele etnomethodologen hier bovendien ook van uitgaan. Als ze, bijvoorbeeld, onderzoek doen naar de dagelijkse en/of sociologische activiteiten waarmee bewust of onbewust wordt gediscrimineerd, zullen ze er uiteraard voor zorgen dat hun onderzoek niet wordt beïnvloed door het besef dat de resultaten mogelijk kunnen bijdragen tot het veranderen, verminderen of tegengaan van die activiteiten. Echter, hun keuze voor dit onderwerp en, misschien, de presentatie van de resultaten, zullen vaak wel degelijk worden beïnvloed door dit besef. En zo hoort het ook.

In dit standpunt blijf ik niet alleen te staan. Zo vertelt Harvey Sacks dat hij van het begin af aan meende dat de sociologie geen echte wetenschap kan zijn zolang ze niet in staat is adequaat om te gaan met de details van werkelijke gebeurtenissen, en dat houdt voor hem in dat die details op een formele (d.i. etnomethodologische) manier moeten worden benaderd (Sacks 1984, p. 26). Sacks geeft dus aan dat etnomethodologisch onderzoek ertoe kan bijdragen de sociologie tot een echte wetenschap te maken.² Mulkay, Potter en Yearly laten een soortgelijk geluid horen als ze stellen dat een systematisch (d.i. een etnomethodologisch) onderzoek van de sociale activiteiten waardoor wetenschappelijke taal wordt geproduceerd, een essentiële eerste stap is in de ontwikkeling van een bevredigende sociologische analyse van wetenschappelijke handelingen en overtuigingen (Mulkay, Potter & Yearley 1983, p. 195).

Dus, ondanks dat Garfinkel de oorsprong van de doelstellingen van de etnomethodologie 'vergeten' lijkt te zijn, blijft bij sommige van zijn navolgers Husserls geest hierover rondwaren. Voor een goed begrip van de etnomethodologie, en daarmee van de conversatieanalyse, zijn twee kernbegrippen van de etnomethodologie van belang: indexicaliteit en reflexiviteit.

Het begrip 'indexicaliteit' sluit aan bij het algemeen bekende sociologische inzicht dat de betekenis van gedragingen niet los mag worden gezien van de context waarin ze optreden. Analooq hieaan wordt in de etnomethodologie gesteld, en hier verwijst Garfinkel weer naar Husserl, dat alle verbale en non-verbale uitingen indexicaal zijn. Dit houdt in dat deze uitingen hun uiteindelijke, objectieve betekenis ontleen aan de situatie waarin ze voorkomen (Garfinkel

1967, pp. 4-5). Het belang van dit begrip voor de etnomethodologie is het inzicht dat we zowel in het dagelijks leven als in de wetenschap voortdurend bezig zijn om de indexicaliteit van uitingen op te heffen om op die manier tot zogenaamde 'objectieve' betekenissen te komen. Hier belanden we namelijk weer bij het hiervoor besproken object van de etnomethodologie: het volbrengen van een objectieve werkelijkheid door de op elkaar afgestemde activiteiten van mensen (p. 34).³

Als Garfinkel over het begrip 'reflexiviteit' spreekt, doelt hij onder andere op het inzicht - en ik geef het nu enigszins aangepast weer - dat de activiteiten met behulp waarvan mensen hun werkelijkheid tot stand brengen, identiek zijn aan de activiteiten waarmee ze die werkelijkheid een objectief aanzien geven (p. 1). Wat Garfinkel hier met reflexiviteit bedoelt wordt duidelijk door de uitleg die Mehan en Wood in hun *The Reality of Ethnomethodology* hieraan geven. Hiertoe nemen ze als voorbeeld de verbale uiting⁴ 'hallo'. Door 'hallo' te zeggen creëren en bevestigen we een wereld waarin personen aangeven dat ze elkaar soms kunnen zien, waarin het mogelijk is elkaar signalen te geven en waarin wordt verwacht dat er door sommigen op een signaal wordt gereageerd. Met andere woorden, door 'hallo' te zeggen wordt een situatie tot stand gebracht waarin dat 'hallo' thuishoort, normaal en dus objectief is (Mehan & Wood 1975, p. 13). Dus de activiteiten die we verrichten als we 'hallo' zeggen - het creëren en bevestigen van de bovenbeschreven wereld -, zorgen er tegelijkertijd voor dat dit 'hallo' een objectief karakter krijgt. Hier is, met andere woorden, sprake van een reflexief proces.⁵

Het belang van het begrip 'reflexiviteit' voor de etnomethodologie is direct verbonden met dat van 'indexicaliteit'. Hiervoor is aangegeven dat het bij het laatste begrip gaat om het inzicht dat we voortdurend bezig zijn indexicale uitingen te vervangen door objectieve betekenissen. Het begrip 'reflexiviteit' verwijst naar *de manier waarop* we dat doen, de activiteiten waardoor we dat volbrengen. Hiermee is de structuur gegeven van het antwoord op wat als de kernvraag van het etnomethodologisch onderzoek kan worden beschouwd: hoe worden indexicale uitingen vervangen door objectieve betekenissen?

Behalve het bezwaar tegen het feit dat belangrijke etnomethodologen zich afzetten tegen de mogelijke wetenschappelijke en maatschappelijke functie van de etnomethodologie, is een ander belangrijk bezwaar het gebrek aan een door alle of de meeste etnomethodologen geaccepteerde methode voor het doen van etnomethodolo-

gisch onderzoek. Dit is een gevolg van het feit dat etnomethodologen unaniem het standpunt huldigden dat het formuleren van een etnomethodologische methode uit den boze is. De belangrijkste reden hiervoor lijkt te zijn dat de bestudering van de activiteiten waardoor mensen een objectieve werkelijkheid tot stand brengen, niet mag geschieden met behulp van een methode die vreemd is aan de te onderzoeken situatie (Garfinkel 1967, p. 33). Als dat wel zou gebeuren, zou het toepassen van die methode namelijk niets meer zijn dan een, aan de te onderzoeken situatie vreemde activiteit waarmee onderzoekers hun objectieve werkelijkheid creëren. Daarom benadrukken allerlei etnomethodologen dat de wijze van onderzoek slechts vorm kan krijgen in de te bestuderen situatie zelf. Daar wordt pas duidelijk wat er elk moment moet worden gedaan, hoe dat moet gebeuren, waar en met wie.⁶

Alom wordt Garfinkels uitspraak over de onwenselijkheid onderzoek te doen met een methode die vreemd is aan de te onderzoeken situatie, opgevat alsof het bestaan van een methode die past bij elke situatie onmogelijk zou zijn. Garfinkel zelf lijkt die opvatting ook te huldigen (zie bijvoorbeeld Garfinkel in Hill & Crittenden 1968, p. 27, pp. 134-137).

Volgens mij is er wel degelijk een methode die bij elke situatie aansluit; een methode die bovendien direct van een van Garfinkels belangrijke inzichten kan worden afgeleid. In zijn *Studies* geeft Garfinkel de manier weer waarop iedereen alles begrijpelijk maakt *in welke situatie dan ook*. In haar eenvoudigste vorm komt die manier erop neer dat we aan uitingen hun definitieve betekenis geven door ze te zien als manifestaties van de kennis die we met elkaar gemeenschappelijk hebben (p. 75). Dus als we iemand gedurende enige tijd naast een bushalte zien staan, geven we deze uitingen hun definitieve betekenis door aan te nemen dat die persoon op de bus staat te wachten. We 'weten' immers dat dit soort uitingen op deze wijze moet worden begrepen. Doordat iedereen altijd deze manier gebruikt, ontkomen etnomethodologen hieraan ook niet. Met andere woorden als etnomethodologen onderzoek doen, zullen ze evenals ieder ander met behulp van de hiervoor beschreven manier definitieve betekenissen geven aan hetgeen ze waarnemen. Echter, zij zijn niet geïnteresseerd in die betekenissen zelf, maar in de manier waarop die tot stand zijn gekomen, in de activiteiten die iedereen, zichzelf inclusief, verricht om deze definitieve, normale en dus objectieve betekenissen te construeren. Dit alles wetende kan een methode worden geformuleerd die de volgende stappen bevat. Eerst wordt

nagegaan wat voor uiteindelijke betekenis mensen aan bepaalde uitingen geven. Vervolgens wordt getracht de gemeenschappelijke kennis te reconstrueren die ze daarbij gebruiken. Tenslotte worden die uitingen en de gevonden gemeenschappelijke kennis naast elkaar gelegd om na te gaan wat voor 'werk', wat voor activiteiten we moeten verrichten om die uitingen met die gemeenschappelijke kennis in overeenstemming te brengen.⁷

Conversatieanalyse

In een artikel uit 1963 betoogt Harvey Sacks, de grondlegger van de conversatieanalyse, dat als we als socioloog een gebeurtenis, een gedraging of een concreet object *precies* zouden willen beschrijven, we tot in het oneindige zouden moeten doorgaan. Niet alleen kunnen we aan een verschijnsel een zeer groot aantal aspecten onderscheiden, maar elke beschrijving van die aspecten maakt een uitleg van die beschrijving noodzakelijk, terwijl die uitleg op zijn beurt ... etcetera, etcetera. Om een dergelijke poging te kunnen afsluiten, moeten we noodzakelijkerwijs gebruik maken van een etcetera clausule (p. 10). Dit houdt in dat op het moment dat wij - of relevante anderen - vinden dat een beschrijving voldoende is voor het doel waarvoor ze moet dienen, ze wordt beëindigd. Het gevolg is dat beschrijvingen altijd tot op zekere hoogte abstract zijn, in de zin dat ze nooit *alle* kenmerken van het object van die beschrijving *uitputtend* weergeven. Met andere woorden een beschrijving kan nooit exact worden getransformeerd tot het object van die beschrijving, hetgeen betekent dat - strikt genomen - voorspellen in de sociologie onmogelijk is. Het generaliseren van sociologische beschrijvingen - die zelf dus al in zekere mate abstract zijn - vormt uiteraard allerminst een oplossing voor de hier gesignaleerde problemen. We moeten dus concluderen dat sociologische beschrijvingen in principe niet beter zijn dan common sense beschrijvingen (pp. 13-15). Als sociologen op deze manier doorgaan, zal dat daarom nooit uitmonden in een *wetenschap* van het sociale leven, besluit Sacks (p. 16).

In dit artikel geeft Sacks niet meer dan een aanwijzing voor de wijze waarop met dit probleem van de oneindige beschrijvingen kan worden omgegaan. Die aanwijzing bestaat uit de constatering dat het belangrijkste kenmerk van de huidige sociologische praktijk is, dat daarin common sense categorieën als bron in plaats van als onderwerp van sociologisch onderzoek worden beschouwd (pp. 15-16).

Op deze uitspraak voortbouwend nodigt Sacks in het artikel uit 1974 sociologen uit om common sense categorieën niet langer te gebruiken als bron van hun onderzoek, maar 'het doen van beschrijven' en 'het herkennen van een beschrijving' zoals dat in het dagelijks leven gebeurt, tot onderwerp van sociologische analyse te maken. Op deze manier zouden sociologen, volgens hem, het probleem van het construeren van beschrijvingen kunnen oplossen (p. 216).

Aan de hand van de eerste twee zinnen van een verhaal van een meisje van bijna drie jaar maakt Sacks duidelijk hoe hij zich voorstelt dat sociologen in de praktijk met beschrijvingen zouden kunnen omgaan. Als we 'The baby cried. The mommy picked it up' horen of lezen, zullen we - zonder dat dit met zoveel woorden wordt gezegd - er over het algemeen van uitgaan dat de genoemde moeder de moeder van de baby is, dat de volgorde van de zinnen ook de volgorde van de gebeurtenissen weergeeft en dat het gebeurde in de tweede zin wordt veroorzaakt door het gebeurde in de eerste zin. Kortom, deze twee zinnen zijn kennelijk al zodanig dat we ze - zonder ons daar verder in te verdiepen - kunnen herkennen als een mogelijke beschrijving. Kennelijk 'klinken' bepaalde woorden in een bepaalde volgorde als een beschrijving (pp. 216-217). Nu kan wat betreft dit 'herkennen', maar ook het 'doen' van een beschrijving, een aantal zaken worden opgemerkt waarvan ik er hier een paar noem. Zo gebruiken we, volgens Sacks, categorisatiemodellen, waarbij elk van die modellen bestaat uit een aantal categorieën en regels om daarmee om te gaan. Zo bestaat het categorisatiemodel 'het gezin' uit moeder, vader, kind, baby etc., waarvoor onder andere geldt dat als één categorie uit dat model wordt gebruikt, andere categorieën behorende tot hetzelfde model *kunnen* worden gebruikt om andere leden van dezelfde populatie te categoriseren. Als bijvoorbeeld de categorie 'baby' wordt gebruikt, weten we dat de categorieën 'moeder' en 'vader' relevant kunnen zijn voor het benoemen van andere personen. Echter, aangezien 'baby' ook deel kan uitmaken van het categorisatiemodel 'levensfase', kunnen ook de categorieën 'kleuter', 'kind', 'tiener' etc. relevant zijn. Als nu in een uitspraak gerefereerd wordt aan twee of meer categorieën uit het zelfde categorisatiemodel, dan geldt als regel dat we er ook van mogen uitgaan dat ze inderdaad daartoe behoren. Dus als we 'baby' en 'moeder' horen dan mogen we ze beschouwen als beide behorend tot het model 'gezin' (pp. 218-220). Naast de constatering dat we op deze wijze categorieën met elkaar verbinden, laat Sacks ook zien dat we bepaalde gedragingen met bepaalde categorieën verbinden. Zo

wordt 'huilen' verbonden met de categorie 'baby' (p. 222). Als nu zo'n categorie als 'baby' onderdeel uitmaakt van twee of meer verschillende categorisatiemodellen - 'gezin' en 'levensfase' - mogen we er van uitgaan dat hier tenminste het categorisatiemodel geldt dat verbonden is met het betreffende gedrag. Aangezien 'huilen' verbonden is met de categorie 'baby' als onderdeel van het categorisatiemodel 'levensfase', mogen we ervan uitgaan dat dit tenminste ook wordt bedoeld (p. 224).

Als voorbeeld van de wijze waarop sociologen met beschrijvingen zouden kunnen omgaan, is de door Sacks gepresenteerde analyse zowel teleurstellend, verhelderend als verwarrend.

Ze is teleurstellend omdat Sacks geen oplossing biedt voor de wijze waarop de *bestaande* sociologische praktijk verbeterd kan worden. Kennelijk gaat hij er van uit dat sociologen het probleem van het construeren van beschrijvingen niet kunnen verbeteren, maar slechts kunnen aanpakken en wel door dat construeren zelf als onderwerp te nemen. Het is helaas maar al te waar dat hij dus op dat moment van zijn ontwikkeling nog steeds trouw is aan de opvatting die hij al eerder, samen met Garfinkel, heeft verkondigt: dat deze wijze van analyseren niet de bedoeling heeft de bestaande sociologische praktijk te veranderen, uit te werken, te helpen, te verklaren, te onderbouwen of wat dan ook (Garfinkel & Sacks 1970, p. 346).

Sacks' analyse is verhelderend omdat ze een duidelijke indruk geeft van een in de etnomethodologie gebruikelijke wijze van denken. Sacks reduceert immers de gegevenheid van een beschrijving tot de activiteiten waardoor we die gegevenheid tot stand brengen.

Sacks' analyse is verwarrend omdat het, ondanks deze 'etnomethodologische reductie', onduidelijk is in hoeverre deze benadering zelf nog tot *een richting* in de etnomethodologie kan worden gerekend. Waar zijn immers de kernbegrippen uit de etnomethodologie - 'indexicaliteit' en 'reflexiviteit' - gebleven? Anders gezegd: waar is de analyse van de wijze waarop de uitspraak 'The baby cried. The mommy picked it up' wordt gerelateerd aan de situatie waarin ze voorkomt en die ze mede helpt creëren waardoor die uitspraak haar objectieve, normale en rationele karakter krijgt?

Achteraf kan worden geconstateerd dat Sacks', vrij ver van de etnomethodologie afstaande analyse van de wijze waarop beschrijvingen worden geproduceerd en herkend, hem heeft geholpen een nieuwe richting in de etnomethodologie in te slaan: de conversatieanalyse.

Deze verschilt van de etnomethodologie voor zover ze zich niet richt op de situationele context waarin de te onderzoeken gesprekken plaatsvinden en die door deze gesprekken mede tot stand wordt gebracht, maar elke uitspraak in een gesprek beschouwt in de context van voorafgaande en volgende uitspraken. Dit laatste maakt het in principe mogelijk voor conversatieanalytici - en in feite doen ze dat ook - te analyseren hoe de onderzochte uitspraken worden gerelateerd aan de *conversationele* context waarin ze voorkomen en die ze helpen creëren, waardoor die uitspraken hun objectieve, normale en rationele karakter krijgen. Met andere woorden op deze wijze krijgen de begrippen indexicaliteit en reflexiviteit toch een plaats in de conversatieanalyse.

Een toonaangevend voorbeeld van de conversatieanalyse is het uit 1974 stammende artikel van Sacks, Schegloff en Jefferson. Hierin richten ze zich op het onderwerp van de conversatieanalyse: de wijze waarop gespreksdeelnemers ervoor zorgen dat het gesprek een ordelijk verloop heeft. Zo wordt in het genoemde artikel een model gepresenteerd dat in overeenstemming is met de constatering dat in een gesprek: van spreker wordt gewisseld; één persoon voornamelijk aan het woord is; de deelnemers, meestal kort, tegelijkertijd aan het woord zijn; van spreker wordt gewisseld zonder dat dit gepaard gaat met een korte pauze of met het gedurende korte tijd tegelijkertijd aan het woord zijn met de vorige spreker; enzovoort (pp. 700-701). Dit model bestaat uit twee componenten en een aantal regels. Eén van die componenten, de gemakkelijkste, stelt dat er twee groepen technieken zijn waarmee van spreker wordt gewisseld: (a) technieken waarbij de volgende spreker wordt 'aangewezen' door degene die aan het woord is; (b) technieken waarbij de volgende spreker aan de beurt komt door zelfselectie (p. 703). Eén van de met die technieken verbonden regels is, bijvoorbeeld, dat als op een bepaald moment van spreker kan worden gewisseld terwijl degene die aan het woord is een volgende spreker 'aanwijst' of heeft 'aangewezen', deze laatste het recht en de plicht heeft te spreken; anderen hebben dat recht en die plicht niet en de wisseling van spreker geschiedt op dat moment (p. 704).

Sinds de conversatieanalyse in 1974 deze weg heeft ingeslagen, is ze daar nauwelijks meer van afgeweken.

Ondanks, maar voor een deel ook dankzij, haar typisch etnomethodologische trekken, kon en kan de conversatieanalyse mij weinig bekoren. Dat is het gevolg van een aantal problemen dat ik met deze

benadering heb.

Hoewel ik het onjuist vind dat een aantal belangrijke beoefenaren van de etnomethodologie Husserl niet volgt in zijn overtuiging dat dit soort fenomenologische benaderingen een nieuw en beter fundament kan creëren voor een wetenschap die daardoor ook beter kan inspelen op ontwikkelingen in het dagelijks leven, is het onderzoek-gebied van de etnomethodologie zodanig dat de onderzoeksresultaten vrij gemakkelijk kunnen worden vertaald in hun mogelijke wetenschappelijke of maatschappelijke gevolgen. De conversatieanalytici richten zich niet op de objectiviteit van gedragingen door die - zoals de etnomethodologen - binnen een situationele context te beschouwen; zij richten zich speciaal op de objectiviteit van *verbale* gedragingen, terwijl ze die gedragingen slechts beschouwen binnen *een onderdeel* van de situationele context: de conversationele context. Door deze verbijzondering van de etnomethodologie is het wetenschappelijk of maatschappelijk belang van conversatieanalytische resultaten erg moeilijk vast te stellen. We kunnen immers wel vrij gemakkelijk inzien wat het belang is van het - etnomethodologische - inzicht in de wijze waarop we in het dagelijks leven of in de sociologie een objectief karakter geven aan, bijvoorbeeld, de ondergeschiktheid van een bepaalde maatschappelijke groepering; daarentegen is het erg moeilijk om de relevantie in te zien van de - conversatieanalytische - kennis van de wijze waarop wij in een gesprek er, bijvoorbeeld, voor zorgen dat anderen of wij zelf het woord krijgen. Het gebrek aan interesse van conversatieanalytici voor het mogelijk belang van de resultaten van hun onderzoekingen leidt bij mij tot een zekere irritatie: als je dan zonodig een zandkorrel wilt bestuderen, doe dan tenminste een poging om te laten zien dat in die zandkorrel de wereld besloten ligt!

Met het standpunt van de beoefenaren van de conversatieanalyse over het opstellen van methodische regels voor hun analyse heb ik de zelfde moeite als met dat van beoefenaren van de etnomethodologie. Evenals de meeste etnomethodologen menen de conversatieanalytici dat zij geen algemeen toepasbare methode kunnen en mogen formuleren. De redenen die ze hiervoor hebben, komen in principe overeen met de, hiervoor vermelde, argumenten die binnen de etnomethodologie worden gehanteerd. Hierdoor moet het, net zoals bij de etnomethodologie, mogelijk zijn een methode te ontwerpen die past bij elke gesprekssituatie. Zolang dat niet het geval is, zal de conversatieanalyse beperkt blijven tot een klein groepje ingewijden en dat is een slechte zaak voor welke sociologische benadering dan ook.

Een ander probleem dat ik met de conversatieanalytische benadering heb is dat, hoewel ze de door hun bestudeerde gedragingen in de analyse niet relateren aan de situationele context van die gedragingen, ze van tijd tot tijd wel bepaalde situaties uitzoeken om daarbinnen verbale interacties te analyseren. Het gevolg hiervan is dat ik me voortdurend zit af te vragen wat de uitgevoerde analyse nu met die situatie te maken heeft. Dus als conversatieanalytici, bijvoorbeeld, het wisselen van spreker bestuderen in een gesprek tussen een treinconducteur en een passagier, dan weet ik niet of het resultaat van dat onderzoek specifiek is voor deze specifieke interactie of dat het opgaat voor veel meer, of misschien alle, interacties. Ik denk dan ook dat dit de reden is dat tot voor kort dit soort institutioneel identificeerbare gesprekken - leraar-leering, maatschappelijk werker-cliënt, rechter-verdachte - is vermeden, zoals Heritage constateert (Heritage 1984, pp. 238-239).

Aansluitend hierop, wordt uit conversatieanalytische geschriften steeds weer duidelijk dat ze sommige gespreksgedeelten wel analyseren en andere niet, terwijl niet wordt aangegeven waarom het ene wel en het andere niet. Duidelijk is alleen dat er keuzen zijn gemaakt. En dat laat zich moeilijk rijmen met het conversatieanalytische uitgangspunt dat de ene uitspraak niet mag worden gezien als belangrijker dan de ander.

Sequenties en formuleringen: Aspecten van de interactionele organisatie van huisarts-spreekuurgesprekken

Onder deze titel verscheen in 1987 bij Foris Publications in Dordrecht een conversatieanalytische studie van Paul ten Have. Dit boek, zijn dissertatie, is verdeeld in drie delen. In het eerste deel wordt aangegeven waarom is gekozen voor de conversatieanalytische benadering van huisarts-spreekuurgesprekken en wat die benadering zoal inhoudt. Met name wordt haar ontstaan uit en relatie met de etnomethodologie belicht. Het tweede deel bevat het empirische deel van het boek. Hierin doet Ten Have verslag van zijn bevindingen omtrent zaken als: de wijze waarop een gesprek wordt begonnen, hoe er een samenhang tussen de gespreksonderdelen wordt aangebracht (o.a. met behulp van beurtwisselingen), hoe in iets wat in principe een tweegesprek is met derden wordt omgegaan, hoe 'machtsverschillen' in gesprekken tot stand worden gebracht etc. Tenslotte wordt in het derde deel een verantwoording gegeven voor de wijze

waarop Ten Have met methodologische aspecten van de conversatieanalyse omgaat en wordt iets gezegd over de mogelijke praktische consequenties van de in het tweede deel weergegeven bevindingen.

Dit heldere, goed geschreven boek heeft mij, gezien mijn problemen met de conversatieanalyse, aangenaam verrast.

Ten eerste heeft Ten Have een, weliswaar aarzelende en eer voorzichtige, poging gedaan iets te zeggen over de maatschappelijke relevantie van zijn bevindingen. Zo verwacht hij dat 'schriftelijk ondersteunende klachtrapportage, die tot een grotere exactheid in de feitelijke basis van diagnose en behandeling zou kunnen leiden, ... zonder expliciete uitnodiging daartoe van artsen niet gemakkelijk tot stand (zal) komen' (Ten Have 1987, p. 334). De reden hiervoor is dat het vanuit het standpunt van de patiënt: 'als een aantasting van de beleefde onderwerping van de patiënt aan de vormgeving van het gesprek door de arts gezien (zou) kunnen worden' (p. 334). Naast deze verwachting maakt Ten Have, zich tot de patiënt richtend, duidelijk dat: 'het ... de arts (is) die in hoofdzaak het gesprek organiseert, op basis van de informatie die de patiënt hem in eerste instantie geeft' (p. 336). Op grond hiervan meent hij dat: 'het verstandig (is) als patiënten informatie die organisatorisch van doorslaggevend belang is meteen geven' (p. 336). Ook komt Ten Have op basis van zijn materiaal tot de overtuiging dat: 'het (door Schouten opgeroepen) dilemma van het (door de arts) stellen van meer open versus meer gesloten vragen ingewikkelder zou kunnen zijn dan het op het eerste gezicht lijkt' (p. 339). De reden hiervoor is zowel een aantal eerder door hem besproken 'gespreksorganisatorische consequenties van verschillende vraagvormen, als (de ook besproken) ... multipliciteit van functies die met verschillende vormen verbonden lijkt te zijn' (p. 339). En zo geeft hij nog een paar andere mogelijke maatschappelijke consequenties van zijn bevindingen. Bij zijn opsomming miste ik alleen de mogelijkheid dat zijn bevindingen ertoe kunnen leiden dat inzicht wordt verkregen in eventueel gestoorde communicatie tussen arts en patiënt, terwijl daardoor ook behoorlijk duidelijk wordt wat daar mogelijk aan kan worden gedaan.

Ten tweede is het aantrekkelijke van *Sequenties en formuleringen* dat Ten Have een poging doet de werkwijze van de conversatieanalytici ideaaltypisch in zeven stappen te beschrijven. Achtereenvolgens zijn dat: (1) het verkrijgen van het te analyseren onderzoeksmateriaal; (2) het transcriberen van dit materiaal tot een leesbare en -daardoor - analyseerbare tekst; (3) het selecteren van bepaalde

episoden voor nadere bestudering; (4) het interpreteren van die episoden met behulp van de eigen, alledaagse kennis om tot een typering te komen van de activiteiten die tijdens die episode plaatsvinden; (5) het onderzoeken van de wijze waarop deze eigen, alledaagse kennis is gebruikt om tot de betreffende typering te komen; (6) het speuren naar aanwijzingen in de betreffende episoden die de in de vierde stap gevonden typering ondersteunen; (7) het vergelijken van de resultaten van de laatste vier stappen met eerdere conversatieanalytische bevindingen (pp. 304-307). Hoewel ik blij ben met deze poging ben ik er niet helemaal gelukkig mee en vooral niet met de vijfde en zesde stap. De vijfde stap is de eigenlijke kern van het conversatieanalytische onderzoek. Echter, Ten Have komt hier nauwelijks verder dan een herhaling van de doelstelling van de conversatieanalyse (en van de etnomethodologie). *Hoe* dit gebruik van de eigen, dagelijkse kennis kan worden onderzocht, wordt door hem niet aangegeven. De zesde stap vind ik vreemd. Ik kan me niet anders voorstellen dan dat, wanneer de onderzoeker de activiteiten van de deelnemers aan een gesprek probeert te typeren (stap 4), hij of zij gebruik maakt van alle aanwijzingen die in dat gesprek te vinden zijn (stap 6). De zesde stap lijkt me *op deze manier* dan ook overbodig. Ik zou me wél kunnen voorstellen dat gezocht wordt naar aanwijzingen die de in de vierde stap gevonden typering juist niet ondersteunen en ook dat dit in een aparte stap zou moeten gebeuren, maar dan lijkt me het meer voor de hand te liggen dat dit onmiddellijk na de vierde stap gebeurt. Wat dit laatste betreft heb ik nog enige tijd geaarzeld of Ten Have met stap 6 niet naar stap 5 verwijst, in plaats van naar stap 4. Echter, ook na herhaalde bestudering van de betreffende passages kon ik tot geen andere conclusie komen dan dat het hier om stap vier gaat.

Ten derde heeft Ten Have's boek mij aangenaam verrast doordat daarin, anders dan in de conversatieanalyse gebruikelijk is, in een aantal gevallen de uitkomst van de analyse van gesprekken - via vergelijking - in relatie tot hun situationele context wordt gebracht. Ik doel hier onder andere op het model van zes fasen voor het spreekuurgesprek dat Ten Have op grond van zijn gegevens heeft ontwikkeld. In zijn eenvoudigste vorm ziet dit er als volgt uit: (1) opening; (2) klachtbespreking; (3) nader onderzoek; (4) diagnose; (5) advies/-behandeling; (6) afsluiting (p. 140). Hierbij koppelt Ten Have elke fase aan specifieke gespreksvormen. Zo kunnen tijdens de fase van de opening en die van de afsluiting 'allerlei vormen van "small talk", niet gericht op het centrale onderwerp van gesprek, ... voorkomen,

zoals verwijzen naar vorige ontmoetingen, vragen naar omstandigheden en familieleden' etcetera (p. 134). Ten Have maakt aannemelijk dat dit model (en zijn uitwerking) specifiek zijn voor het spreekuurgesprek door het te vergelijken met het model dat hij heeft ontwikkeld op grond van zijn bestudering van door de radio uitgezonden raadgevende gesprekken over problemen met seks en relaties. Dit model bestaat uit vier fasen: 'een openingsfase, waarin het contact wordt gemaakt ...; een probleemfase, waarin het probleem wordt gepresenteerd en "bewerkt"; een oplossingsfase, waarin mogelijke oplossingen worden voorgelegd en geëvalueerd; en een afsluitingsfase, waarin het gesprek wordt afgerond' (p. 104). Het verschil met het model voor het spreekuurgesprek is nu direct zichtbaar. In het zogenaamde 'model voor raadgevende gesprekken' ontbreekt de fase van nader onderzoek en die van diagnose, hoewel deze laatste fase in de praktijk ook niet altijd aanwezig is (pp. 138-139). Hoewel dit met elkaar vergelijken van de bevindingen van verschillende studies strikt genomen niet tot de conversatieanalyse behoort, ben ik blij dat Ten Have zich hierdoor niet heeft laten afschrikken.

Door zijn bevindingen te vergelijken met andere bevindingen van hemzelf, bereikt Ten Have dat de theoretische relevantie van zijn studie zichtbaar wordt. Aangezien hij op andere plaatsen in zijn boek zijn bevindingen ook vergelijkt met die van anderen - bijvoorbeeld met Schoutens opvatting over open versus gesloten vragen - weet hij die relevantie beter zichtbaar te maken dan over het algemeen in conversatieanalytische studies het geval is.

Met uitzondering van deze 'misstappen' is Ten Have trouw aan de conversatieanalytische benadering gebleven en dat houdt in dat ik - met uitzondering van zijn uitweidingen over de wetenschappelijke en maatschappelijke gevolgen van zijn bevindingen en over de conversatieanalytische werkwijze - dezelfde moeite heb met zijn studie als met andere conversatieanalytische studies.

Zo relateert ook Ten Have de door hem bestudeerde gesprekken of gespreksfragmenten *in de analyse* niet aan hun situationele context. Het gevolg hiervan is dat het volstrekt onduidelijk is in hoeverre de uitkomsten van zijn analyse nu specifiek zijn voor spreekuurgesprekken tussen arts en patiënt. Zo vindt Ten Have dat de normale gang van het spreekuur van tijd tot tijd wordt verstoord door gespreksvormen 'die ergens anders hun "natuurlijke" context hebben' (p. 173). Sommige zijn afkomstig van het algemene repertoire van beleefde en sympathieke omgang, andere van een intieme omgang in

informele relaties en weer andere van de professionele zorg die zich bezig houdt met ingrijpende psycho-sociale veranderingen (p. 173). Op zich zijn deze bevindingen misschien interessant; hun bijdrage aan de kennis over spreekuorgesprekken tussen arts en patiënt is echter volstrekt onduidelijk aangezien op geen enkele manier wordt betoogd in hoeverre ze specifiek zijn voor dit soort gesprekken.

Zo bezondigt Ten Have zich ook aan het euvel van de conversatie-analytici niet duidelijk te maken waarom het ene gespreksfragment wel en het andere niet wordt geanalyseerd. Hierdoor is het, bijvoorbeeld, onduidelijk in hoeverre sommige bevindingen door andere passages worden tegengesproken. Dus als Ten Have zijn zes fasen voor het spreekuorgesprek presenteert, sluit dit niet de mogelijkheid uit dat deze bevinding het resultaat is van zijn selectie fragmenten. Deze kritiek wordt niet opgeheven als Ten Have bij de bespreking van de derde stap van de werkwijze van conversatieanalytici zegt dat zo'n selectie kan plaatsvinden op grond van: 'een gekozen analytisch thema, een globale belangstelling of omdat men geïntrigeerd is door bepaalde indrukken die de episode opwekt' (p. 305). Immers, als Ten Have zijn fragmenten heeft gekozen omdat hij met name geïntrigeerd was door bepaalde indrukken die ze op hem maakten, is elke vorm van willekeur mogelijk.

Behalve de problemen die inherent zijn aan de conversatieanalytische benadering, heb ik nog enige problemen die uitsluitend met Ten Have's *Sequenties en formuleringen* te maken hebben.

In de eerste plaats iets over de titel *Sequenties en formuleringen*. Bij lezing van zijn boek wordt duidelijk dat Ten Have het veelvuldig over sequenties heeft. Voorbeelden hiervan zijn de door hem in hoofdstuk 2 van deel II besproken beurtwisselingen, aangrenzende paren, uitingskettingen, gelede beurten en lokale en globale samenhangen. Over formuleringen heb ik daarentegen niets gelezen. Tenminste, als hij - en dat neem ik aan - met dit begrip aansluit bij hetgeen Garfinkel en Sacks daarover hebben gezegd. Deze laatsten spreken over 'formuleren' als iemand een deel van een gesprek gebruikt als een gelegenheid om dat gesprek te beschrijven, samen te vatten, aan te geven waar het eigenlijk over gaat, er op te wijzen dat het volgens de regels verloopt, of juist dat dit niet het geval is (Garfinkel & Sacks 1970, p. 350). Als de 'formuleringen' in de titel van Ten Have's geschrift inderdaad verwijzen naar dit soort praktijken, dan wekt die titel valse verwachtingen. Over dit aspect van de conversatie gaat zijn boek beslist niet.

In de tweede plaats stelt Ten Have in de paragraaf 'Sociologische gespreksanalyse: wat het niet is' dat in veel sociologische benaderingen 'verklaren' als hoogste doel wordt gezien. 'In mijn werk, echter', vervolgt hij, 'is "verklaring" niet aan de orde. Ik stel niet de vraag "waarom" artsen en patiënten doen wat ze doen, "waarom" de spreekuurgesprekken georganiseerd zijn zoals ze zijn georganiseerd' (Ten Have 1987, p. 13). Dit voornemen maakt Ten Have echter volstrekt niet waar. Zijn studie staat bol van dit soort verklaringen.⁸ Bijvoorbeeld het volgende fragment. 'De arts is vanzelfsprekend bekend aan de patiënt en de laatste lijkt ook aan de eerste bekend te zijn. Bovendien weet men wat de bedoeling is van zo'n soort gesprek. Vandaar dat men zich in eerste instantie beperkt tot een groetwisseling, een uitnodiging om van wal te steken, en het begin daarvan' (p. 67). In de eerste twee zinnen wordt gesteld dat arts en patiënt elkaar op de een of andere manier kennen en dat beide partijen weten wat de bedoeling is van het gesprek. Hoe weet Ten Have dat? Op grond van het door hem gepresenteerde materiaal kan hij dat alleen maar concluderen uit de wijze waarop hij waarneemt dat ze met elkaar omgaan. Met andere woorden, Ten Have gebruikt deze conclusies als *verklaring* voor het feit dat ze op een bepaalde manier met elkaar omgaan, bijvoorbeeld doordat ze zich in eerste instantie beperken tot een groetwisseling, een uitnodiging om van wal te steken, en het begin daarvan. Echter, vervolgens draait Ten Have de zaak om. Nu worden deze conclusies gepresenteerd als verklaring voor de constatering dat arts en patiënt zich in eerste instantie beperken tot een groetwisseling, etc. Deze wijze van doen is een voorbeeld van het gebruik van wat Garfinkel 'de documentaire methode van interpretatie noemt' (Garfinkel 1967, p. 78). Ze bestaat uit het behandelen van een verschijnsel als het document van, als verwijzend naar, als de manifestatie van, een verondersteld onderliggend patroon. Echter, niet alleen wordt dit patroon afgeleid van verschijnselen, maar de verschijnselen worden op hun beurt geïnterpreteerd op grond van wat men 'weet' over het onderliggend patroon. Document en patroon worden zodoende gebruikt om elkaars 'objectieve' betekenis vast te stellen (p. 78). Het feit dat het heel normaal is dat we op deze wijze in het dagelijks leven 'verklaren', mag er echter niet toe leiden dat van dit soort verklaringen gebruik wordt gemaakt in een conversatieanalytische studie. Zij kunnen hoogstens, zoals Ten Have zelf ook stelt (Ten Have 1987, p. 13), het onderwerp van zo'n studie vormen.

Tenslotte nog het volgende. Binnen het wetenschappelijk bedrijf is

het uiterst belangrijk dat onze geschriften toegankelijk zijn voor onze vakbroeders en -zusters opdat die geschriften controleerbaar en bruikbaar zijn. Een belangrijke manier om dit te bevorderen is het gebruik van een personen- en zakenregister. Dit voorkomt dat we elk boek, elke keer opnieuw, helemaal moeten doornemen terwijl we slechts geïnteresseerd zijn in bepaalde begrippen of personen die daarin worden behandeld. Eén van de stellingen bij mijn proefschrift luidt dan ook: 'Een wetenschappelijk werk zonder personen- en zakenregister, is niet zo wetenschappelijk door te weinig werk' (Maso 1984). Helaas is *Sequenties en formuleringen* wat dit betreft weer een voorbeeld van hoe het niet moet. Ik begrijp dat niet. Een wetenschappelijk auteur wil, behalve te worden beoordeeld, toch niets liever dan regelmatig geraadpleegd te worden door vakgenoten?

Ergens in zijn *Ideeën* stelt Multatuli dat als er een 'maar' volgt na een lofprijzing, je ervan uit moet gaan dat slechts hetgeen na dat 'maar' komt echt is gemeend. Hiervoor heb ik Ten Have's boek eerst geprezen en daarna enige bedenkingen geformuleerd. Daaruit mag niet de conclusie worden getrokken dat slechts mijn bedenkingen tellen. *Sequenties en formuleringen* biedt een goed inzicht in theorie en praktijk van de conversatieanalyse, waarbij Ten Have zelfs een aantal problemen van die benadering weet te omzeilen. Ook degenen die zich met arts-patiënt relaties bezig houden kunnen hieruit veel nuttige kennis opdoen. Het is duidelijk dat ik enige problemen met Ten Have's boek heb. Sommige daarvan zijn inherent aan de conversatieanalytische benadering, andere zijn door Ten Have zelf veroorzaakt. Maar dit neemt niet weg dat Ten Have's boek zonder meer het predikaat 'goed' verdient.

Noten

- 1 De dissertaties op het terrein van de conversatieanalyse zijn: Ten Have (1987), Houtkoop-Steenstra (1987) en Komter (1987). De dissertatie op het terrein van de etnomethodologie is Maso (1984).
- 2 Hoewel pas in 1984 gepubliceerd, deed Sacks deze uitspraak ergens tussen 1965 en 1971. Aangezien Sacks in 1970 op deze uitspraak lijkt terug te komen (Garfinkel & Sacks 1970, pp. 345-346), mag worden aangenomen dat de betreffende uitspraak vóór 1970 is gedaan.
- 3 Zie ook: Maso 1984, pp. 29-31, p. 182.
- 4 Hier wordt over 'uitingen' gesproken als het gaat om gedragingen die hun definitieve betekenis nog niet hebben gekregen, terwijl met 'activiteiten'

wordt bedoeld op het 'werk' dat we verrichten om uitingen die betekenis te geven.

- 5 Zie ook: Maso 1984, pp. 29, 30-31, 45, 57, 61, 136-137, 183.
- 6 Deze opvatting wordt treffend geïllustreerd door de wijze waarop tijdens een symposium over etnomethodologie, Garfinkel, Sacks en Sudnow op vragen naar hun methoden reageerden: ze beperkten zich tot het geven van uitgebreide exposé's over de specifieke werkwijze die ze elk in één onderzoek hadden gehanteerd (in: Hill & Crittenden 1968).
- 7 Zie voor de uitwerking van deze methode: Maso 1984, pp. 60-71. Overigens vertoont deze methode duidelijke overeenkomsten met Zimmerman en Wieders presentatie van de wijze waarop een etnomethodologisch onderzoek van normen of symbolen kan worden verricht (Zimmerman & Wieder 1970, pp. 288-289).
- 8 Zie binnen één paragraaf, de paragraaf 'Huisarts-spreekurgesprekken', bijvoorbeeld p. 67, tweede alinea, regel 7; p. 68, tweede alinea, regel 16 en 17; p. 70, regel 29; p. 72, tweede alinea; p. 75, derde alinea, regel 6.

Literatuur

- Garfinkel, H., *Studies in ethnomethodology*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1967
- Garfinkel, H. & H. Sacks, On formal structures of practical actions. In: J.C. McKinney & E.A. Tiryakian (ed.), *Theoretical Sociology: Perspectives and Developments*. New York: Meredith Corporation, 1970, pp. 337-366
- Have, P. ten, *Sequenties en formuleringen: Aspecten van de interactionele organisatie van huisarts-spreekurgesprekken*. Dordrecht: Foris Publications, 1987
- Heritage, J., *Garfinkel and ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press, 1984
- Hill, R.J. & K.S. Crittenden (ed.), *Proceedings of the Purdue Symposium on Ethnomethodology*. Purdue: Purdue Research Foundation, 1968
- Houtkoop-Steenstra, J.P., *Establishing Agreement An Analysis of Proposal-Acceptance Sequences*. (diss.) Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 1987
- Husserl, E., *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie: Eine Einleitung in die phänomenologische Philosophie* (1954). Den Haag: Nijhoff, 1962
- Husserl, E., *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Erstes Buch. Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie* (1913). Den Haag: Nijhoff, 1976
- Komter, M.L., *Conflict and Cooperation in Job Interviews: A Study of Talk, Tasks and Ideas*. (diss.) Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 1987
- Maso, I., *Verklaren in het dagelijks leven: Een inleiding in etno-*

- methodologisch onderzoek*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1984
- Mehan, H. & H. Wood, *The Reality of Ethnomethodology*. New York: John Wiley, 1975
- Mulkay, M., J. Potter & S. Yearley, Why an analysis of scientific discourse is needed. In: K.D. Knorr-Cetina & M. Mulkay (ed.), *Science Observed: Perspectives on the Social Study of Science*. London: Sage, 1983, pp. 171-203
- Sacks, H., Sociological description, *Berkeley Journal of Sociology*, 8 (1963), pp. 1-16
- Sacks, H., On the analysability of stories by children (1972). In: R. Turner (ed.), *Ethnomethodology: Selected Readings*. Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Books, 1974, pp. 216-232
- Sacks, H., Notes on methodology. In: J.M. Atkinson & J. Heritage (ed.), *Structures of Social Action: Studies in Conversation Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984, pp. 21-27
- Sacks, H., E.A. Schegloff & G. Jefferson, A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation, *Language*, 50 (1974), pp. 696-735
- Schegloff, E. & H. Sacks, Opening up closings. In: R. Turner (ed.), *Ethnomethodology: Selected Readings*. Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Books, 1974, pp. 233-264
- Zimmerman, D.H. & D.L. Wieder, Ethnomethodology and the problem of order: Comment on Denzin. In: J.D. Douglas (ed.), *Understanding Everyday Life: Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. Chicago: Aldine Publishing Company, 1970, pp. 285-295